

Криза „советології” і пошуки нових підходів

Володимир Фісанов,
доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин
Чернівецького національного університету
ім. Ю. Федьковича

На межі 1980 – 1990 років країни Центральної Європи відмовилися від „побудови комунізму” і задекларували перехід до ринково-ліберальної моделі розвитку. Згодом на цей шлях стали й держави, що виникли після розпаду Радянського Союзу. У цей період висловлювалися різні прогнози щодо можливостей і перспектив переходу від соціалізму до капіталізму. Проте, як зауважив американський вчений Г. Стоукс, найприголомшливішим у тогочасних подіях у Східній Європі було те, що там ніхто не пропонував жодних нових ідей. Оригінальних ідей, додамо ми, продукуваних у самих суспільствах, котрі б стимулювали ефективність економічної та соціальної трансформації.

Звернімо увагу, що в сучасній літературі з політичних наук у нас в Україні, як, до речі, і в Росії та Молдові, майже не згадується, що базові суспільні проблеми нашого розвитку, корінні питання соціальних і духовних змін ще з часів СРСР були й залишаються предметом більш ніж пильної уваги зарубіжних академічних вчених, економістів і політологів. Такий досить цікавий нюанс. Кількість докторських дисертацій, присвячених Радянському Союзу і захищених в американських та британських університетах з 1960 до кінця 1970-х років утричі перевищувала кількість докторських праць, написаних від початку століття до кінця 1950-х років.

Що ж сталося з галуззю суспільних теорій і концепцій на Заході під назвою „советологія” після того, як зник головний об’єкт дослідження – СРСР? Які питання хвилюють сьогодні дослідників посткомунізму? Такий інтерес не є виключно академічним. Адже саме ті напрацювання досить часто корегують напрямки суспільної трансформації постсоціалістичних країн, дають оцінки подіям, визначають їх можливі наслідки. Іноді їх

автори були навіть радниками урядів (згадаємо хоча б не у всьому позитивний досвід Дж. Сакса).

У запропонованій статті автор ставить за мету проаналізувати деякі актуальні проблеми посткомуністичних досліджень, прагнучи показати (наскільки дозволяють джерела) динаміку інтелектуальних пошуків і дискусій насамперед в англomовному науковому середовищі. Стосовно сучасних досліджень з цієї проблематики в Україні, то зазначимо, що вони є спорадичними. Із зарубіжних розвідок відзначимо хіба що статтю російського вченого В. Гельмана і працю американського дослідника С. Коена [див. 1; 5].

Редактор одного з численних збірників з досить промовистою назвою „По той бік радянських досліджень” (1994 р.), присвячених аналізу проблем посткомунізму, Д. Орловські так визначає характер кризи, у якій опинилася советологія. Визнаючи, що вивчення Росії та інших держав пострадянського простору необхідне з огляду політичного аналізу складних процесів, які сьогодні відбуваються у їх внутрішній і зовнішній політиці, він зазначає: „Радянські дослідження (Soviet studies), включаючи советологію, вразили склеротичні тенденції”. Причому це ані трохи не пов’язано з труднощами доступу до джерел, до відповідних інститутів і людей, котрі виконують певну роботу. Скоріш за все, криза настала внаслідок „вад бачення й творчої уяви, теоретичної софістики і браку порівняльної перспективи, яка живиться значно ширшими світами соціальної науки, історії та літературних досліджень” [15, с. 3]. За визнанням одного із сучасних дослідників – Ф. Флерона, „советологи були поганими методологами” [11, с. 245].

І все ж, говорячи про кризу советології, не слід забувати, що вона, як зазначалося в одному з досить ґрунтовних досліджень минулих років, „являє собою (звісно, йдеться передусім про час написання книги – В. Ф.) потужний дослідницький комплекс” з вивчення внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, економіки та культури, історії і сучасного розвитку суспільства [4, с. 7].

До професійної честі дослідників посткомунізму зауважу, що вони й нині не відмовляються різко критикувати один одного, шукати оптимальних концептуальних і теоретичних підходів до вивчення посткомуністичних феноменів на Сході Європи. Прикладом може бути книга С. Коена „Провал хрестового походу. США і трагедія посткомуністичної Росії” (2000 р.). Автор належить до ревізіоністської школи політологів, котрі вважають, що ліберальна модель в Росії зазнає краху так само, як і політика США щодо неї. Саме в цьому дусі С. Коен коментував події другого президентства Б. Єльцина на сторінках впливових часописів „The Nation” і „The New Republic”, а також в радіоінтерв’ю на CNN. „Чому майбутнє Росії обов’язково має бути таким, як американське сьогодні? – слухно запитує дослідник. І відповідає: –

В основі цієї ідеї лежить звичайнісінька політична чванливість. Зарозуміла і телеологічна ця ідея є академічним виразом „американського тріумфалізму пострадянської доби, псевдонаукової версії тези Фукуями про „кінець історії” і, як більшість ідей „Вашингтонської згоди”, не виходить за межі ХХ століття” [5, с. 38]. Вчений піддає, без перебільшення, нищівній критиці так звану „школу транзитологів”, яку вигадало старше покоління советологів, сформувавши когорту молодих вчених – таких собі відчайдушних академічних „молодотурків”. Саме вони вбачають панацею у ліберально-ринкових реформах і громадянському суспільстві. Внаслідок цього „ціла галузь науки... опинилась у полоні концепції, котра спотворила і девальгувала професію”, – констатує С. Коен. Він пише про глибоке моральне падіння частини транзитологів, котрі, розуміючи, що „радикальні реформи” супроводжуватимуться величезними людськими стражданнями, тим не менш готові „виправдати їх в ім'я майбутнього”. На думку А. Піккеля, на ранні трансформаційні дебати вплинуло також і те, що до них прилучилися спеціалісти з економіки, а вони були мало обізнані в галузі посткомуністичних досліджень. По-друге, у цю сферу втрутилися вчені з політичних наук, зокрема так звані транзитологи, які були готові поширити власний досвід експертизи переходу від авторитаризму до демократії в Латинській Америці і в Південній Європі на східноєвропейський контекст. На сторінках своєї книги С. Коен фактично виносить жорсткий (якщо не сказати жорстокий) науковий і політичний вирок транзитології. Він пише: „І ось тепер з'ясується, що транзитологи – вчені і журналісти однаковою мірою – прогавили найважливіше в історії Росії з 1991 року і одночасно абсолютно протилежне тому, що вони збиралися вивчати і висвітлювати – поступовий та неухильний процес демодернізації країни. Підсумком стало розсієзнавство без Росії” [5, с. 38, 41, 59].

Показово, що вперше свої ідеї С. Коен апробовував на сторінках впливового часопису „Post-Soviet Affairs”, де за підтримки знаного вченого Дж. Бреслауера (який, до речі, координує програму радянських і пострадянських досліджень в університеті Берклі) було опубліковано фрагмент дослідження, незважаючи на принципову незгоду з низкою тез С. Коена. Дж. Бреслауер, який зробив свого часу внесок у концепцію „авторитаризму благоденства” (welfare authoritarianism) вважав, що надмірна полеміка проти советології недоречна, і висловлював побоювання, що „інтелектуальна історія советології може бути замінена карикатурами, запропонованими сьогоденніми критиками” [14, с. 112]. На перший план тепер виступають завдання інтелектуального прориву. Мабуть, минула доба ейфоричних досліджень, коли після краху комунізму „ідеологічний вакуум заповнювався західним баченням тріумфуючих ринків і демократії”. Як зазначає дослідник із Берклі М. Буравой, через десять років після падіння Берлінської стіни „ми можемо починати

роздумувати, як успішні хвилі західної теорії живуть у новому оточенні та чи спроможні вони накидати нові пізнавальні карти” (new cognitive maps) [10, с. 302].

Звернемося у контексті здійснюваного нами аналізу досліджень посткомунізму до теми **адекватності концептуальних і теоретичних підходів** тим соціально-політичним феноменам, які сьогодні прийнято називати **проблемами суспільств перехідного періоду**. Нам допоможе у цьому блискуча, як на мене, розвідка канадського вченого А. Піккеля „Трансформаційна теорія: наукова чи політична?“, видрукована рік тому у березневому числі теоретичного журналу „Communist and Post-Communist Studies” [16]. Засадна ідея автора полягає в тому, що **трансформація – це насамперед політичний проект**, в якому соціальна наука може відігравати інструментальну і допоміжну роль. Соціальна наука (у ціннісно-вільному веберіанському розумінні), як вважає А. Піккель, не має прямого інтересу у трансформаційній теорії. Він розглядає її як об’єкт дослідження поруч з іншими об’єктами. При цьому відзначається пізнавальна слабкість трансформаційних теорій. Політичні теорії, подібні до теорій Платона, Макіавеллі, Бодена, Гоббса, Руссо і Маркса (засновані на епістемологічному авторитеті та переконливому підході до проблемної ситуації), **виникають винятково для того, щоб мобілізувати**. Тому найбільш інтегровані теорії посткомуністичної трансформації зорієнтовані на дію і, мабуть, найбільш правильно описуються у вигляді політичних програм, соціальних технологій, міфів та ідеологій. За А. Піккелем, найвпливовішими посткомуністичними теоріями є неолібералізм і націоналізм (у сенсі соціального перетворення). Проте, з точки зору ціннісно орієнтованої соціальної науки, вони не можуть претендувати на науковість. До речі, у цьому контексті національні історії постсоціалістичних країн (особливо пострадянських) мають вигляд саме **політичних проектів, „вмонтованих” у трансформативну теорію сьогодення**, і тому значно знижують, якщо дозволено так висловитися, коефіцієнт наукової вірогідності та верифікованості.

Хто ж сьогодні на Заході задає тон у трансформаційних дослідженнях і дебатах? За визначенням А. Піккеля, у цьому зацікавлений насамперед „міжнародний науково-урядово-корпоративний комплекс”, який відіграє ключову роль у „виробництві та пропагуванні трансформаційної теорії”. Цей комплекс включає академічні установи та дослідницькі інститути, уряди, міжнародні організації, медіа, а також політичні мережі всередині та поза цими інституціональними акторами. Підсумовуючи, автор доходить висновку, що **навіть найбільш інтегрована та впливова теорія трансформації не є і не може бути науковою** (підкреслення моє – В. Ф.). У традиційному розумінні слова – це прогресивна і софістична політична теорія; у найгіршому випадку – всього лиш спрощена і пізнавально обмежена доктрина. Отже, вчені, спеціалісти з соціальних наук, мають

бути скептично налаштовані відносно так званого „соціально релевантного” теоретизування, зокрема до можливостей його узгодження з „ідеалами ціннісно-вільного наукового знання” (ideals of value-free scientific knowledge) [16].

Звернемося ще раз, враховуючи міркування А. Піккеля, до практичніших підходів. Американський дослідник-політолог Г. Алмонд висловив досить слушну думку, що, мабуть, не слід звинувачувати советологів у тому, що вони не зуміли передбачити таких подій, як „перебудова і розпад” СРСР. Нам, як сумлінним студентам, що вивчають радянську політичну систему, слід замислитися над „тектонікою” згаданих подій. Вчений влучно зауважує: „Ми не можемо очікувати від політичної науки більше, ніж очікуємо від геології або ж метеорології” [8, с. 193]. Г. Алмонд критикує підходи відомого вченого А. Пшеворського, який, маючи на увазі пострадянські держави, говорить, що „Схід поступово стає Півднем” (використовуючи слово „Південь” у розумінні недорозвиненості). Як вважає Г. Алмонд, така метафора нічого не додає до розуміння процесів на пострадянському просторі. „Радянське населення, – вважає вчений, – не було населенням третього світу; воно було освіченим, з добрими трудовими навичками. Радянське суспільство не було також надмобілізованим і недоінституціалізованим у розумінні Хантінгтона; воно було надмобілізоване у сенсі існування структур контролю та придушення і недоінституціалізоване з точки зору розвиненості політичних структур та громадянського суспільства” [8, с. 196].

Чи підвищується нині ризик зникнення або повної втрати інтелектуальних орієнтирів у професійних істориків, котрі переймаються вивченням Радянського Союзу, якщо вони розглядатимуть його історію переважно як „закриту епоху” (подібно до того, як сьогодні досліджують нацистську Німеччину, Веймарську республіку чи Візантійську імперію)? Згадуваний вже Д. Орловські дотримується думки, що нині підхід „звужених обріїв” негативно впливатиме на об’єктивність аналізу. Тому варто інтегрувати історичні дослідження з „сучасним аналізом і баченням майбутнього” [15, с. 22].

Цікавою є порівняльна класифікація комуністичних режимів, яку наводить американський дослідник Е. Янос (якщо розглядати недавні процеси у країнах Центральної та Східної Європи з проекцією на сучасність). Візьмемо лише три параметри його таблиці „Цінності комунізму” – „Політична формула (операційний принцип)”, тобто методи, за допомогою яких мотивувалася внутрішня і зовнішня політика, здійснювалось управління державою, а також „політична культура” і „політична структура”. За першим параметром, наприклад, в СРСР за часів Л. Брежнєва був етатизм (національно-визвольний рух, обмеження стратегічних озброєнь); в Югославії та Угорщині – реформізм (ринковий

соціалізм); в Румунії – радикальна мобілізація. За другим параметром Е. Янос подає таку класифікацію (наводимо вибірково): СРСР доби Л. Брежнєва – мілітаризована політична культура, за часів М. Горбачова – громадянська, Румунія – симулятивна. І, нарешті, „політична структура” у всіх країнах авторитарна, за винятком СРСР, який у добу горбачовської перебудови переживав період „симулятивної демократії” (simulated democracy) [13, с. 20]. Мабуть, не погіршимо проти істини, якщо зауважимо, що у багатьох країнах СНД, і в Україні зокрема, цей період триває і тепер.

Саме такого підходу – поєднання історії і політичного аналізу – дотримувалися учасники конференції, яку в середині березня 2001 року на базі Принстона організував один з підрозділів ЦРУ – Центр з вивчення розвідувальної діяльності. Тема конференції – „ЦРУ та його аналіз становища в Радянському Союзі, 1947 – 1991”. Зауважимо, що спеціально до цієї зустрічі американці розсекретили 9 тисяч сторінок повідомлень розвідки. Як зазначив один із учасників конференції – російський вчений С. Мікоян, тема лише на перший погляд здається суто історичною. Дискусії ж засвідчили, що аналіз подібної розвідувальної діяльності зберігає певну актуальність, тому що поняття „Росія доби холодної війни” у деяких аспектах перейшло на сучасну Росію [7].

Мабуть, що саме в такому аспекті розглядає сучасну ситуацію в Росії і Г. Кіссінджер. Він з великим скепсисом оцінює можливості демократичних змін у зовнішній політиці РФ. Метр американської дипломатії так пише про курс теперішнього президента Росії: „На відміну від свого попередника, котрий вигострив зуби у запеклій боротьбі з комуністичною партією, В. Путін вийшов із надр таємної поліції. Просування у цій таємничій ієрархії передбачало сильну схильність до націоналізму та характер холодного аналітика. Це спонукає до проведення зовнішньої політики, подібної до багатоговікового курсу царизму, який спирався на віру народу в особливу російську місію та був націлений на домінування над тими сусідами, яких не можна підкорити” [2, с. 68 – 69].

Дослідники посткомунізму, на думку Д. Орловського, значно програють, відмежовуючи себе від історії, не розглядаючи ключових питань, якими є значення революції, природа громадянського суспільства, міць спонтанних соціальних сил. Він зазначає також, що, скажімо, в сучасній Росії мало є такого, що можна було б порівняти зі Східною Європою чи з Китаєм [15, с. 4]. Саме з точки зору посткомуністичних трансформацій Китай усе ще залишається непізнаним. Як зазначає австралійський вчений Дж. Арнасон, „китайська частина історії ще менш досліджена (ніж феномен європейського комунізму – **В. Ф.**) і набагато менше відображена у теоретичних підходах. У випадку з Китаєм ми повинні виходити із збалансованішого погляду на унікальну взаємодію трансформаційних процесів всередині китайської імперії, впливу західної експансії на Східно-Азійський регіон та розповсюдження західних

ідеологічних альтернатив. І на фундаментальному рівні схоже на правду, що у довготривалій цивілізаційній динаміці китайського світу полягає один з найзагрозливіших викликів західній теорії та історіографії" [9, с. 86].

У зв'язку з цим постає слушне запитання: наскільки прийнятним для реформування посткомуністичних і комуністичних країн є неоліберальний інструментарій? Як вважає А. Піккель, переважна більшість країн має дуже обмежені соціетальні ресурси для успішного переходу при використанні принципів неоліберального проекту. Китайська модель має з ним мало спільного. Мова тут скоріш не про „західний капіталізм”, а про „азійський”. Сьогодні союз неоліберальних реформаторів та освічених технократів ведуть Китай шляхом тривалого капіталістичного зростання. В деяких країнах, включаючи Росію, Киргизстан, Монголію та Молдову, ліберальні реформатори, будучи при владі і користуючись підтримкою міжнародних фінансових організацій, досягли мізерних результатів. Проте консервативні і національно орієнтовані еліти, скажімо, в Словенії та Словаччині, навпаки, досягли відчутного успіху. Разом з тим, Куба і Білорусь рішуче відкинули неоліберальний проект [16].

Отже, кожна з країн, що розпочала зміни у 1990-і роки, є своєрідним трансформаційним феноменом, який живиться переважно західним досвідом та ідеями. Як слушно зауважує М. Буравой, для Росії та Східної Європи, котрі, шукаючи пояснення сучасних процесів, звертаються до „марксистських теорій глобального капіталізму”, перспективними є ідеї М. Кастельса про інформаційне суспільство, а також Д. Гарвея щодо гнучкого нагромадження. „Посткомуністичний капіталізм, – констатує вчений, – створюватиметься не економічною буржуазією чи старою політичною елітою, але переважно культурною буржуазією та інтелігенцією, сформованою за часів комунізму” [10, с. 307, 303].

Тут необхідно пояснити один досить важливий момент, пов'язаний із запереченням багатьма дослідниками на теренах Центральної Європи, і особливо в Росії, добре відомого „цивілізаційного підходу”. Побожовання того, що пророкована С. Хантінгтоном „вельветова культурна заслونا” виявиться в якомусь сенсі набагато міцнішою, ніж заслونا „залізна”, поділяється багатьма європейцями на Схід від Відня. Цивілізаційний підхід залишає, скажімо, більшу частину України і Росію за межами західної ліберальної ойкумени. Не випадково російський дослідник Н. Косолапов віддає перевагу в цьому контексті саме формаційному підходу, вважаючи, що саме він „дає змогу сподіватися, що Росія (як, можливо, й деякі інші країни), пройшовши крізь всілякі відхилення і коливання, стане насамкінець на шлях соціально-орієнтованого ринку та політичної демократії, яким іде Захід. Цивілізаційний підхід, ґрунтуючись на інших теоретичних і методологічних посиленнях, не залишає для такого роду надій жодних наукових підстав” [3, с. 72].

Важливо підкреслити й те, що в Росії в багатьох сучасних дослідженнях

і в політичному контексті використовується все, що так чи інакше засвідчує європейськість країни, в тому числі й в інтелектуальній сфері. Показовим тут є започаткування видання фундаментального дослідження вченого і політичного діяча ХХ століття Т. Масарика „Росія і Європа”. Думки мислителя багато в чому співзвучні сучасному трансформаційному дискурсу. Т. Масарик пише: „Виховуючись у європейському дусі, кожна окрема російська людина переживає цей процес ломки в глибинах своєї особистості, адже перед нею постає завдання якомога органічніше поєднати корінні російські засади з європейськими запозиченнями, оскільки людина не може жити у роздвоєному стані” [6, с. 7]. Зміна інтелектуальних орієнтирів чи, скоріш, кардинальне їх корегування в західному дусі – ось суспільне завдання не одного десятиліття.

І через більш ніж десятиріччя, що минули після „доби Горбачова”, у неонеоменклатурних країнах актуальним є звернення до тих інтелектуалів Заходу, хто розуміє, що тут насправді відбувається: „Зробіть, якщо це можливо, кроки для підтримки критичних досліджень і розуміння посталих феноменів солідарними інтелектуалами і тими особистостями поміж освіченої публіки, хто справді бажає реальних і дієвих змін (нехай пробачить читач, використаю тут підходи А. Пшеворського) у нашій „СНГалії”. Формуємо за допомогою західних друзів та продукованих ними ідей нову якість політичного керівництва. Один із відомих дослідників, а саме П. Реддауей, якось висловив щодо посткомуністичних країн таку думку: ми (тобто ті, хто живе на Заході) не в змозі врятувати там демократію, але ми маємо діяти, виходячи з морального імперативу надати усю можливу підтримку з нашого боку цій „дуже крихкій демократії”.

Для України шанси досягнути європейський ліберально-демократичний тезаурус, мабуть, привабливіші з огляду на австрійське культурне минуле західно-української тераси. Однак більша частина України (схоже на те) „продиратиметься” крізь хащі номенклатурно-феодального капіталізму, відштовхуючись від деїделогізованої формаційної концепції, котра дозволяє гнучко маневрувати, насамперед в економічній та соціальній сферах. В дискурсі соціальних наук термін „трансформація” визначається як нескінченний процес змін. У нашому контексті він виступає синонімом „переходу”. Як зауважує А. Піккель, перехід (у сенсі переходу до „західної моделі”) продовжує бути політично найвпливовішою ідеєю сьогодення. Отримавши лише натяки для пошуку, ми спроможні відкривати шляхи переходу самі, спочатку покладаючись переважно на інтелектуальні орієнтири Заходу, а згодом формуючи власне бачення ситуації, яке вже ad modum не мало б їм суперечити.

Література:

1. Гельман В. Пострадянські політичні трансформації: начерки до теорії

// Політична думка. – 2000. – №2. – С. 3 – 10.

2. **Киссинджер Г.** Нужна ли Америке внешняя политика? К дипломатии для XXI века / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Ладомир, 2002. – 352 с.

3. **Косолапов Н. А.** Теоретические исследования международных отношений (Современное состояние науки) // Международная экономика и международные отношения. – 1998. – №2. – С. 67 – 79.

4. **Королев С. А., Смолянский В. Г.** Введение // Развитой социализм и кризис „советологии”. – М.: Наука, 1982. – С. 3 – 14.

5. **Коэн С.** Провал крестового похода. США и трагедия посткоммунистической России. – М.: АИРО-XX, 2001. – 303 с.

6. **Масарик Т. Г.** Россия и Европа. – СПб: РХГИ, 2000. – 448 с.

7. **Микоян С.** В центре внимания – Советский Союз // www.ng.ru/

8. **Almond G. A.** The Record of Soviet Studies // Beyond Soviet Studies / Ed. by D. Orlovsky. – Washington: The Woodrow Wilson Center, 1994. – P. 193 – 198.

9. **Arnason J. P.** Communism and Modernity // Daedalus. – 1995. – Vol.129. – №1. – P. 61 – 91.

10. **Burawoy M.** Afterword // Uncertain Transition. Ethnographies of Change in Postsocialist World / ed. by Michael Burawoy and Katherine Verdery. – Lanham – Boulder – New York: Rowman & Littlefield Publ., Inc., 1999. – P. 301–311.

11. **Fleron F. J.** The Logic of Inquiry in Post-Soviet Studies: Art or Science? // Communist and Post-Communist Studies. – Vol. 29. – 1996. – №3. – P. 245 – 274.

12. **Huntington S. P.** The Clash of Civilizations? // Foreign Affairs. – Summer 1993. – P. 22 – 49.

13. **Janos A. C.** What Was Communism. A retrospective in Comparative Analysis.

14. **Laqueur W.** The Dream that failed. Reflections on the Soviet Union. – N.Y-Oxford: Oxford University Press, 1994. – IX, 231 p.

15. **Orlovsky D.** Introduction // Beyond Soviet Studies / Ed. by Daniel Orlovsky. – Washington: The Woodrow Wilson Center, 1994. – P. 1 – 27.

16. **Pickel A.** Transformation theory: scientific or political? // www.socsinet.com/politicalscience/